

Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?¹

Şükran FAZLIOĞLU*

GÜNÜMÜZ Türkçesinde *müfredat* kavramı, *öğretim programı*, *öğretim izlenesi* gibi tamlamalarla karşılanır. *Öğretim programı* daha çok merkezî bir idarenin önceden belirlediği ve yukarıdan aşağıya zorunlu kıldığı bir *çerçeve* olarak görülebilir. Böyle bir çerçeve, *ulus* ve tanımlanmış bir ulusa dayalı *devlet* kavramına bağlı olarak ortaya çıkar. Bu şekildeki bir program anlayışı, daha çok eğitim ve öğretim yoluyla vicdanî ve aklî seviyede birbirine benzer vatandaşlar yaratmaya çalışan siyasî iradenin bu sahalardaki mevcut bilgiyi kontrol etmesi ve yönlendirmesi düşüncesine dayanır.

İslâm medeniyeti ile onun doğal devamı Osmanlı döneminde bu anlamıyla bir müfredattan bahsetmek oldukça zordur. İslam medeniyetinde, başta siyasî otorite olmak üzere pek çok değişkeni dikkate almakla birlikte, daha çok ilim kamuoyunun (ulema) belirlediği bir müfredat anlayışından söz edilebilir. Büyük Selçuklu Devleti tarafından düzenli olarak örgütlenen ve yaygınlaştırılan medrese kavramına karşı çıkan ulemanın hassasiyeti dikkate alınır,² medreselerdeki müfredatın büyük oranda *siyaset* ile *ilimin*, *ferman* ile *fetvanın* uzlaşmasına dayandığı söylenebilir. Öte yandan medreselerin bir vakıf kurumu olduğu göz önünde bulundurulursa, medreselerde vakf edenin talepleri doğrultusunda bir müfredat takip edildiği düşünülebilir. Yine de bu talebin yalnızca ilgili medresenin ana çizgisini belirlediği, aynı medresede süreç içerisinde ders veren müderrislerin birikimine göre, ana çizgi aynı kalmakla birlikte ağırlığın değiştiği de söylenebilir.

* Dr.

1 Yazının ilk halini gözden geçiren, birikimini benimle paylaşan ve bazı tekliflerde bulunan İhsan Fazlıoğlu'na teşekkür ederim.

2 İbnu'l-Ekfânî, *İrşâdu'l-kâsîd ila esnâ'l-mekâsîd*, Mahmud Fâhûrî ve diğerleri (haz.), Beyrut, 1998, s. 8.

Yukarıda kısaca dile getirilen ilkeler ışığında, Osmanlı döneminde devlet tarafından zorunlu kılınan ve tüm medreseler tarafından takip edilen bir müfredatın varlığından bahsetmek zordur. Hakkında ayrıntılı bilgimizin bulunmadığı Sultan Yıldırım Bayezid dönemindeki merkezileştirme faaliyeti dışında, Fatih Sultan Mehmed'in kendi kurduğu, daha sonra da Osmanlı Devleti'nin başta dinî saha olmak üzere pek çok sahada ilmî bürokrasisini yetiştiren medreselerin, devlet tarafından ana hatları belirlenen, süreç içerisinde de gözden geçirilerek tadil edilen, gevşek bir müfredatının bulunduğu söylenebilir. Yine de bu yapı Osmanlı coğrafyasında varolan tüm medreseleri kapsamaz. Öte yandan daha çok, her bir medresenin vakıf şartlarına bağlı belirlenen müfredatları da yine kapalı ve sıkı bir yapı oluşturmaz. Vakıf şartlarına bağlı kalınmakla birlikte tarihî süreç içerisinde gevşek yapı bu medreselerde de görülür.

Ortaya çıkan bu tabloya bağlı olarak, "Gevşek de olsa medreselerde görülen nisbî birlik ve benzerliğin nedeni nedir?" diye sorulduğunda řu muhtemel cevaplar üzerinde durulabilir: Herşeyden önce Osmanlı medreselerinde üretilen nazarı bilginin amacı, siyasî iradenin yönelimlerini de göz önünde bulundurarak ilim kamuoyu tarafından belirlenir ve yine ilim kamuoyunun ihtiyaçlarına göre tadil edilirdi. Örnek olarak, şimdiye kadar yayımlanan müfredatla ilgili eserlere bakılırsa, Esiruddin Ebheri'nin (ö. 1264) medreselerde okutulan *el-Hidâye fi'l-hikme* adlı eserinin şerhi olarak, XV. yüzyılda daha çok Mevlânâzade Herevî'nin (ö. 1441 civ.) şerhi okutulurken, yerini yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başlarından itibaren Kadı Mir Meybudî'nin (ö. 1510) şerhi aldı; aynı yüzyılın ikinci yarısında da Muslihuddin Larî'nin (ö. 1569) haşiyesi okutulmaya başlandı. Benzer biçimde nahiv sahasında, başlangıçta, Abdülkahir Cürcanî'nin (ö. 474/1081) *el-Avâmilu'l-mie'si* okutulurken, XVI. yüzyılın sonuna doğru Mehmed Birgivi'nin (ö. 981/1573) *Küçük avâmil* ya da *Avâmilu'l-cedîd* diye bilinen eseri onun yerini almaya başladı. Bu iki örnek bile, medrese müfredatında nisbî bir hareketliliğin olduğunu gösterir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, değişenin *konu* değil *kitap* olduğudur. Bu değişimin de belirli kıstasları olmalıdır: Dilin ve içeriğin daha sağın hâle gelmesi, belirli bir yüzyılın ilim kamuoyunda cari olan nazarı bilgileri içermesi, hatta belirli bir okulun fikirlerinin baskın olması ve bu okula mensup müderrislerin ilim kamuoyundaki hakimiyeti gibi...

Osmanlı medreselerinde, önceki dönemlerden devralınan, metin-hoca-öğrenci denklemine göre kurulan bir yapı bulunduğundan, metinler zımnî olarak içerseler de, ders adından ziyade, kitap ve kitabın içeriğinin belirlediği bir müfredattan bahsedilebilir. Elbette metin okuma teknikleri, ders işleme yöntemleri, varsa kullanılan âlet ve edevat, metnin dili ile dersin icra edildiği dil, soru sorma, tartışma ve müzakere tarzları gibi pek çok husus medrese müfredatı çerçevesinde cevaplandırılmayı bekleyen sorular içerir.

Şimdiye değin dile getirilenler, klasik döneme ait sorunlardır; Yenileşme dönemiyle birlikte merkezî devlet kurgusu ve bu kurgu etrafında geliştirilen bilgiyi kontrol etme ve yönlendirme anlayışıyla hem yeni hem de mevcut medreseler için hazırlanan müfredatlar ayrı bir sorun alanıdır; çünkü hem amaçlar değişmiş hem de bu amaçlara ulaştıracak yöntemler farklılaşmıştır.

A. Müfredat'ın muhtemel kaynakları

Bu çalışma boyunca, yukarıda dile getirilen düşünceler çerçevesinde, *müfredat* deyince, Osmanlı medreselerinde ve Osmanlı eğitim-öğretim çevrelerinde çeşitli ilmî sahalarda okunan veya okutulan ders kitapları ile temel metinler anlaşılacaktır. Bu müfredatların tamamı hakkında kesin ve güvenilir bilgi veren çok fazla *ana kaynak* olmamakla birlikte medrese müfredatına ışık tutan bazı eserler ve bu eserlerden faydalanılarak hazırlanmış çalışmalar mevcuttur.

1. Telif eserler, şerhler, haşiyeler, talimatlar

Herşeyden önce, Osmanlı alimlerinin kendi yazdıkları eserlerde, okuduklarını ve okuttukları dersler ile metinler hakkında verdikleri ilk elden bilgiler, müfredat programlarına ışık tutması bakımından birinci dereceden önemi haizdir. Örnek olarak, muhtelif sahalarda şerh ve haşiyeler tarzında yazılan eserlerde, müellif metni nerede, kimden ve nasıl okuduğunu ve niçin şerh ya da haşiyeler yazma ihtiyacı duyduğunu açıklar. Öte yandan metin, şerh, haşiyeler ya da talimat türünden telif çalışmalarında atıf yapılan eser ve kişiler, karşı durulan ya da taraf olunan görüşler, hesaplansın ekoller, yazarlarının, aşına oldukları fikir ve kitapları, kısaca eğitim arkaplanlarını açıklar; çünkü yazılanlar, okunanları verir. Gerek Türkiye'deki gerekse dünyadaki yazma kütüphanelerde bulunan yazma eserlerin nüsha sayıları, hangi alanlarda hangi eserlerin ders metni olarak okutulduğunu tespit etmeye imkan tanır. Örnek olarak, *Maksûd'un*, *Avâmil'in* ya da *Kâfiye'nin* dünya yazma kütüphanelerinde bulunan yüzlerce nüshası, başka bir delil olmasa bile, ders kitabı olarak kullanıldıklarını gösterir. Başka bir açıdan, bir eserin bir yüzyıldaki nüshalarının sayısının fazlalığı ile bir sonraki yüzyıllardaki azlığı ya da bunun aksi, ilim kamuoyundaki tercihler açısından bir fikir verebilir.

2. Tabakalar, otobiyografiler, vakanüvisler, seyahatnameler

Başta Taşköprülüzâde'nin *eş-Şaka'iku'n-nu'maniyye fi ulemâi'd-Devleti'l-osmaniyye'si* (nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul, 1985) ve Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Kunhu'l-ahbar'ı* (Esad Efendi nr. 2162) olmak üzere pek çok tabakat ve tarih kitabında âlimler hakkında bilgi verilirken, aldıkları dersler, okudukları isimler ve tedris ettikleri metinler hakkında önemli malumat aktarılır. Tüm bunlara, az da olsa otobiyografiler eklenmelidir; örnek olarak Katib Çelebi *Mizanul-*

hakk fi ihtiyari'l-ehakk (nşr. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1980) adlı eserinde hem okuduğu hem de okuttuğu metinleri zikretmiştir. Cevdet Paşa'nın, *Tezâkir*'inde (nşr. Cavid Baysun, 40. *Tetimme*, Ankara, 1967) kendi tahsil hayatı hakkında verdiği bilgilerde de son dönemlerde klasik eğitim almış bir Osmanlı bilgininin müfredatını görmek mümkündür. A. Türek - F. Çetin Derin'in yayımladığı, "Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi" (*TD*, 1969-1971, sy. 23-25 s. 206-207) adlı çalışma gibi günümüzde âlimlerin otobiyografileri üzerine yapılan çalışmalar, dönemin tahsil hayatına da ışık tutmaktadır. Vakanüvisler siyasi gelişmelerini aktardıkları yıllarda vefat eden âlimlere yer ayırırken onların hayat hikayelerine, tahsil hayatlarına, hatta önemine binaen hocalarına ve önemli öğrencileri ile telif ettiği eserlere bile değinirler. İster Batı'dan ister Doğu'dan gelsin, özellikle İstanbul merkezli Osmanlı ilim hayatına, medresele ve ders kitaplarına ilişkin bilgi veren seyahatnameler de müfredatlar açısından önem taşırlar (Derli toplu bir çalışma için bak. Sonja Brentjes, "Early Modern Western European Travellers in the Middle East and their Reports about the Sciences", *Sciences, Techniques et Instruments dans Le Monde Iranien (X^e – XIXe Siècle)*, N. Pourjavady ve Z. Vessel (eds.), Tahran, 2005, s. 379-420).

3. İcazetnameler, yazma eser kayıtları

İcazetnameler bir âlimin yetişme esnasında kimlerden hangi sahalarda hangi eserleri tahsil ettiğini, ayrıca muhtelif ilmî alanlarda hangi okulun içerisinde yetiştiğini göstermeleri bakımından son derece önemlidir. Osmanlı sahası dışında da olsa Fethullah Şirvanî'nin, bir Osmanlı âlimi olan Bursalı Kadı-zade'den aldığı icazetname yalnızca okunan eserleri değil, okuma tarzlarını ve medrese ortamını da içerden tasvir eden güzel bir örnektir (İhsan Fazlıoğlu, "The Samarqand Mathematical-Astronomical School: A Basis for Ottoman Philosophy and Science", *Journal for the History of Arabic Science*, 2008, sy. 14, s. 3-68). Klasik dönemden günümüze icazetnameler nadiren ulaşımsa da, Osmanlı'nın son dönemine ilişkin pek çok icazetnameye sahibiz. Bu icazetnameler, her zaman olmasa da, değişik sahalarda okunan eser ve müellif adlarını da içeriyor olabilirler. Öte yandan yazma eserlerde bulunan icazet kayıtları, kıraat, semâ gibi benzeri kayıt türleri belirli bir dönemde hangi sahalarda ne tür eserlerin revaçta olduğunu tespit etmemizi sağlayabilir. Bu kayıtlardan özellikle şehir ve medrese adlarını da içerebilen ferağ ve istinsah kayıtları ile nüshanın tarihî seyrini gösteren ve önemli âlimlerin adlarını taşıyan şirâ ve mülkiyet kayıtları hangi eserin, hangi şehirde, kimin tarafından incelendiği açısından önem taşır. Örnek olarak İbn Rüşd'ün *Tehâfutu't-Tehâfut* adlı eserinin nüshalarının istinsah tarihleri ve istinsah mekanları bu eserin Osmanlı ilim çevrelerindeki dolaşımını gösterir (İhsan Fazlıoğlu, "Türk Felsefe-Bilim Tarihi'nin Seyir Defteri (Bir Önsöz)", *Dîvân: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2005, c. I, sy. 18, s. 1-57.).

V. Vakfiyeler

Medrese müfredatları için diğer bir kaynak kanunnameler ve vakfiyelerdir. Özellikle Fatih Sultan Mehmed'in vakfiyesi bu türün yüksek bir örneğini oluşturur (*Fatih Sultan Mehmed Vakfiyeleri*, III cilt, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2003). Vakfiyelerde sahalara ve her bir sahada okunacak metinlere bile işaret edilebilir. Osmanlı arşivinde konuya taalluk eden diğer evrakın da, gelecekteki araştırmalarda, medrese müfredatı açısından değerlendirilebileceği aşikardır.

Başta medrese ve onlara bağlı kütüphane vakfiyeleri olmak üzere medreselere taalluk eden pek çok vakfiye, ait olduğu medresede okutulan ders ve kitap isimleri açısından önemli bilgiler içerebilir. Ancak yukarıda değinildiği gibi vakfiyeler bir çerçeve çizmekle birlikte, medresede ders veren müderrisin donanımına bağlı olarak süreç içerisinde, vakfiye şartnamesi değişmese bile, uygulamada farklılıklar ortaya çıkabilir.

B. Müfredat üzerine klasik metinler

Yukarıda verilen, Osmanlı dönemi medrese müfredatının dolaylı olarak derlenebileceği kaynakların yanında, kendisine doğrudan müfredatı konu kılan metinler de mevcuttur. Bu metinleri, modern anlamda, konuyla ilgili bir araştırmadan ziyade, öğrencilere mevcut durumu anlatan, dolayısıyla yol gösteren bir *kılavuz* gibi görmek daha doğrudur. Bu türün ilk örneği olarak İbnu'l-Ekfanî'nin *İrşâd*'ının tesirini taşıyan, Taşköprülüzâde'nin, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde*'sidir (c. I, Beyrut, 1985). Ancak doğrudan müfredatı, alanları ve eserleri, yazarının fikrî yönelimlerine bağlı olarak veren çalışmalar da mevcuttur. Bu sahada şimdiye değin tespit edilen en eski metin, İshak b. Hasan et-Tokadî'nin (ö. 1100/1689) *Nazmu'l-'ulûm*'udur.³ Tarih itibarıyla ikinci metin olarak, Saçaklızâde Mehmed el-Mar'aşî'nin (ö. 1145/1732-33) *Tertîbu'l-'ulûm* (telifi: 1128/1715-16) adlı eserindeki müfredat ile ilgili bilgiler kabul edilebilir (nşr. Muhammed b. İsmail el-Seyyid Ahmed, Beyrut 1988; Akın, Âdem - Demir, Remzi, "Saçaklızâde Muhammed İbn Ebî Bekr el-Mar'aşî ve Tertîbu'l-'Ulûm adlı eseri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, 2004, sy. 16, s. 1-64). Fransız hükümetinin isteği üzerine, XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı hükümeti tarafından bir müderrise yazdırılan *Kevâkib-i seb'a* (telifi 1155/1741) adlı eser, Osmanlı medreselerindeki eğitimin mantığı, okutulan eserler, eğitim yöntemleri ve eğitimin maksadı gibi

3 İshak b. Hasan et-Tokadî, *Nazmu'l-'ulûm*, Mekke, 1303/1886. Yazma nüshaları için örnek olarak bkz. Milli Kütüphane, nr. 2433, yaprak 96b-109a. Bu eserin yazma kütüphanlerde oldukça fazla nüshasının bulunması, üzerinde durulması gereken bir husustur.

4 Bibliothéque Nationale, *Supplement Turcs*, nr. 196, yaprak 51a-64b.

hususlarda ayrıntılı bilgi veren elimizdeki en önemli metindir.⁴ Ayrıca eserin, Taşköprülüzâde'nin *Miftâh*'ının mantık itibariyle takipçisi, içerik itibariyle de kısmî bir tercümesi olduğu söylenebilir. 1165/1752 tarihinde Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö. 1194/1780) telif ettiği *Tertîb-i 'ulûm*, bu konuda kaleme alınmış dördüncü çalışmadır (Şükran Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dîvan İlmî Araştırmalar*, 2005/1, sy. 18, s. 115-173). Beşinci metin olarak, Nebî Efendi-zade'nin (ö. 1200/1786), *Kasîde fî'l-kutub el-meşhûre fî'l-ulûm* (Şükran Fazlıoğlu, "Nebî Efendi-zâde'nin *Kasîde fî el-kütübi'l-meşhûre fî el-ulûm*'una Göre bir Medrese Ders Talebesinin Ders ve Kitap Haritası", *Kutadgubilig*, 2003, sy. 3, s. 191-221) adlı çalışması Anadolu medreselerinin müfredatına ilişkin bilgilere de yer vermektedir. Öte yandan pek çok yazma eserin nüshasında karşımıza çıkan, anonim *Manzûme*, Osmanlı ilim kamuoyunda cari olan temel metinleri zikretmektedir (Şükran Fazlıoğlu, "Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2003, sy. 1, s. 97-110). Yukarıda değinilen metinler yanında, gelecekte, her zaman yeni metinlerin tespit edilmesi mümkündür; bu konuda yazma kütüphanelerinin süprizlerine her zaman hazırlıklı olmak gereklidir.

C. Modern araştırmalar

'Araştırma', ancak bir olgu ve olayı *tarihî* kabul etmekle başlar; eskiyen, geçmişte kalan bir olgu ve olayın nerede ve ne zaman başladığını, ne olduğunu, nasıl geliştiğini, mevcut nitelikleri niçin kazandığını, diğer olgu ve olaylarla ilişkilerinin ne olduğunu, tarihî bağlama geri giderek incelemek incelenenin, inceleyenenden büyük oranda koptuğunu ve içerisinde yaşanılır olmaktan çıkıp nesneleştiğini gösterir. Bu çerçevede, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren başlayan ve yenileşme döneminde mühendishanelerin, akabinde XIX. yüzyılın başlarında ilk, orta ve yüksek, yeni eğitim kurumlarının kurulmasıyla, öğretimde radikal bir hal alan değişimin sonucunda, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zihniyette bir farklılaşma ortaya çıkmış, Cevdet Paşa'nın deyişiyle Osmanlı medrese sistemi bile klasik hüviyetini kaybetmeye başlamıştır. Tanzimat'la yavaş yavaş klasik zihniyetini terkeden Osmanlı eliti, *yeniyi* kurmak için *eskiyi* eleştirmeye, hatta eskiyi yeniye ayak bağı olmayacak bir biçimde yeniden inşa etmeye yönelmiş, bu da nesnel olmayan, operatif karakteri yüksek bir tarih tasavvuru yaratmıştır. Bu tarih tasavvurunun karşısına dikilen, özellikle yüzyılın sonuna doğru ortaya çıkan medrese-mektedir gerginliğinde müşahade edilen yaklaşım da geçmişi daha ziyade yeni için ehlileştirme görevini üstlenmiştir. Bu nedenlerle medrese sistemi *övgü* ve *sövgü* ikileminde, yeni girilen yolun ihtiyaçlarına göre, *bilgiye* göre değil ilgilere ve yönelimlere göre ele alınan bir va-

kıa olmuştur. Yine de bu dönemde kaleme alınan metinler, hâlâ ayakta duran, hayatiyetlerini sürdüren medreselerin ıslah edilmesi, çağa ayak uydurması, bu nedenlerle müfredat içeriğinin yeniden oluşturulması gibi sorunlar üzerinde odaklaşmıştır. Emin Efendi'nin "Târihçe-i Tarîk-i Tedrîs"i (*İlmiye Salnamesi*, İstanbul, 1334, s. 304-320) ve Arif Bey'in "Devlet-i Osmaniyenin Teessüs ve Takarrur Devrinde İlim ve Ulema"sı (*Darulfunun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 1332, c. I, s. 137-144) gibi pek çok çalışma yukarıda dile getirilen çerçevede değerlendirilmelidir.

Özellikle 1908 İttihat Terakki ihtilalinden sonra ıslah için ele alınmaya başlanan ve 1914 yılında uygulamaya konan, medreseler üzerinde yazılan çalışmalar, kısmen eski geleneğin müfredatına ilişkin bilgiler içerseler de, yenileşme amacına uygun bir çerçeve çizerler. Cumhuriyet'in kurulmasıyla devam eden bu süreç, 1924'teki *Tevhîd-i tedrisât* kanunuyla medreseler kapatılınca sona ermiş; yeniyle ilgi çerçevesinde, medreseler olumsuz bir obje olarak bile ele alınmaz olmuştur.

Osman Nuri Ergin'in 1939'da İstanbul'da yayımlanan *Türk Maarif Tarihi*'nin (ikinci baskı 1977) I. cildinde Osmanlı medreseleri, dönemin siyasetini olumlamak için *menfi* bir biçimde geniş olarak ele alınmış, bu çerçevede, bazı yanlışlıkları içerse de, medrese müfredatına da yer verilmiştir. Bir yıl sonra, 1940 yılında, Tanzimat'ın 100. yıldönümü'nde hazırlanan *Tanzimat I* adlı eserde yer alan Şerefettin Yaltkaya'nın "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler" adlı makalesinde (s. 463-467) de benzer tavır devam etmiştir. Süheyl Ünver'in 1946 yılında İstanbul'da yayımlanan *Fâtih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* adlı çalışmasındaki medrese müfredatına dair bilgiler hem sathîdir hem de pek çok yanlış ihtiva etmektedir. Mevcut kaynaklarda bulunan bilgileri, tasvirî olmasına ve bazı yanlışlar içermesine rağmen, derli toplu biraraya getiren ilk çalışma, birinci baskısı 1965 tarihini taşıyan İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* adlı eseridir. Bu eserde Uzunçarşılı hem medreselerin teşkilât yapısını incelemiş hem de okunan dersleri ve ders kitaplarını kısaca tanıtmıştır. Cahid Baltacı'nın 1976 yılında İstanbul'da yayımlanan *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* adlı eseri de müfredat ile ilgili mevcut bilgileri, klasik kaynaklardan hareketle derli toplu vermiştir. Baltacı doktora çalışması olarak yaptığı ve yayımladığı bu eserini, yaklaşık otuz yıl sonra kendisinden sonra yapılan çalışmaları da dikkate alarak gözden geçirmiş, arşivden ve klasik kaynaklardan derlediği yeni bilgilerle zenginleştirmiştir. İki cilt olarak tekrar neşrettiği eserinin (İstanbul, 2005) birinci cildinde, XV. -XVI. yüzyıllardaki Osmanlı medreselerinin müfredatını vermiştir (s. 120-129).

Osmanlı medreselerindeki müfredatı, içeriklerini de göz önüne alarak, kendi bakış açısından tahlil etmeyi deneyen ilk çalışma olarak Hüseyin Atay'ın "Fâtih-Süleymâniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnâmeler" (VD,

1981, c. XIII, s. 171-236) adlı makalesi kabul edilebilir. Bu makaledeki bilgileri *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul, 1983) adlı çalışmasında aynen kullanan Atay, 1981 yılında müfredatın ve okutulan eserlerin içeriğini de tahlil ettiği “Medreselerin Gerilemesi” (*AÜİFD*, 1981, c. XXIV, s. 15-56) isimli makalesini yayımlar; bu makaleye de, olduğu gibi, 1983’te İstanbul’da neşrettiği *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*’nde yer verir. “Medreselerin İslahatı” (*AÜİFD*, 1981, c. XXV, s. 1-43) adlı çalışmasında ise Hüseyin Atay, yukarıda değinildiği üzere, 1908’den sonra gündeme gelen, medreselerin ıslah edilmesi meselesini inceler. Cahit Baltacı’nın çalışmasına benzer bir çalışma Mustafa Bilge tarafından yayımlanan *İlk Osmanlı Medreseleri* adlı eserdir (İstanbul, 1984). Bilge, bu eserde mevcut malzemeyi verir ancak tahlilî bir değerlendirme yapmaz; ayrıca ilk dönem medreselerinde okutulmuş olması muhtemel eserler üzerinde durur.

Medrese teşkilatı, ders programları, icazetnameler, okutulan eserler, medreselerde ders veren bilginler, tarihî-sosyal bağlam, medreselerin gerilemesi ve ıslahı, medreselerin mimarî ve estetik yapısı gibi konularda 1980 öncesi ve sonrasında yayımlanan kitap ve makale şeklindeki pek çok çalışma, öncü eserlerin kısa bir değerlendirmesi yanında, bu çalışmada ancak *müfredat açısından ve yayımlanmış olmak* kaydıyla dikkate alınmıştır. Dolayısıyla çalışmaya ek olarak sunacağımız listede yer alan yayınlar büyük oranda, müfredat konusunu bir biçimde ele alan kitaplar ve makaleler olacaktır. Ayrıca, doğrudan müfredatı ele almayan ancak yer veren çalışmalara da işaret edilecektir.⁵ Müfredat, ders kitapları, ilmî zihniyet, tedris usulleri gibi çalışma konumuzu ilgilendiren konulara dair, yukarıda zikredilen öncü çalışmalardan sonra, özellikle Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilimdalı, İstanbul Üniversitesi Eski Bilim Tarihi Bölümü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinin yayınları ile bu yerlerde, çoğu yayımlanmasa bile, yapılan bazı çalışmaların konuyla ilgili yeni açılımlar ve yeni sorunsallar getirdiğine özellikle işaret edilmelidir. Bu sorunsalların başında gelen husus daha henüz işin başında olduğu ve eğitim tarihinin geleceğinin bir yandan da genel Osmanlı tarihinin problemleriyle ilişkili bulunduğuudur. Herşeyden önemlisi de klasik ilim ve düşünce anlayışına aşına olunmaksızın yalnızca siyasî ve sosyal tarih çalışmalarına bağlı kalarak ve sayısal verilere dayanarak yapılacak yorumların zihniyeti vermekten uzak olduğu kabul edilmelidir. Okunan, yazılan ve ilim kamuoyun-

5 Medreseler üzerine yapılan çalışmaları değerlendiren, bizim de bu araştırmada faydalandığımız iki önemli makale için bkz. Mefail Hızlı, “Anadolu’daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, *Türk Bilim Tarihi Sayısı*, 2004, c. II, sy. 4, s. 371-409; Fahri Unan, “Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dâir Bir Bibliyografya Denemesi”, *Divân: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2005, c. I, sy. 18, s. 79-114.

da cari eserlerin içeriğine girmeksizin Osmanlı medreselerinin zihniyeti ve performansı hakkında yargıda bulunmak; bugünü geçmişte aramak ya da geçmişini bugünü verecek biçimde düzenlemek, geçmişini anlamayı engeller. Bu nedenlerle Osmanlı medrese müfredatıyla ilgili çalışmaları, gelecekte, genel Osmanlı tarihinin bağlamına yerleştirmeye, eserlerin içeriklerini tahlil etmeye, tüm çerçeveyi dönemin bilgi anlayışı içerisinde kalarak anlamaya yönelmeye dikkat etmelidir.

Bibliyografya

- Adanalı, Hadi, "Osmanlı Medreselerinde Tartışma Metodolojisi", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, 12-15 Nisan 1999, s. 35-44.
- Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982.
- Akgündüz, Ahmed, "Muhammed Abduh'un Gözüyle Osmanlı Devleti ve Eğitim Sistemi", *Sur*, sy. 141 (Aralık 1987), s. 34-41.
- Akgündüz, Hasan, "Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi: Klasik Dönem", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1992, sy. 80, 85-92.
- Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç-Yapı-İşleyiş*, İstanbul, 1997.
- Akgündüz, Hasan, *Tarihi Gelişim İçinde Medreseler ve Üniversiteler (Başlangıçtan XV.Yüzyıla Kadar) / Türk ve İngiliz Örnekleri Üzerinde Mukayeseli Bir İnceleme*, Diyarbakır, 1998.
- Akyüz, Yahya, "III. Selim Döneminde Bursa Medreselerinde Disiplin İslahatına İlişkin Bir Belge", *Belleten*, 1979, c. XLIII, sy. 172, s. 761-765.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 1982.
- Akyüz, Yahya, "Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Layihası", *OTAM*, 1992, sy. 3, s. 85-115.
- Aksekili, Ahmed Hamdi, "Yeni İslam Medreseleri Hakkında Mühim Bir Rapor", *Sebilürreşad*, 1923, c. XXI, sy. 522, s. 11-16.
- Alim Can bin Ahmed Can, *Orta Müderrisler İçin Vakitli Ders Cedveli*, Ankara, 1917.
- Arslan, Ahmed Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul, 1992.
- Atay, Hüseyin, "Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1981, c. XXIV, s. 15-56.
- Atay, Hüseyin, "Medreselerin İslahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1981, c. XXV, s. 1-43.
- Atay, Hüseyin, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameler", *Vakıflar Dergisi*, 1981, c. XIII, s. 171-236.
- Atay, Hüseyin, "1914'te Medrese Düzeni", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1982, sy. 5, s. 23-54.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul, 1983.

- Aydın, Mehmet, "Osmanlı Medreselerinde Tarih-i Edyan Dersleri", *Osmanlı Dnyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, 12-15 Nisan 1999, Tebliğler*, İstanbul, 2001, s. 169-174.
- Aydın, Muhammed Şevki, "Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, 1987, sy. 4, s. 321-336.
- Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih*, İstanbul, 1976.
- Baltacı, Cahit, "Fatih Sultan Mehmed Devri İlim Hayatı ve Sahn-ı Seman Medreseleri", *İstanbul Armağanı*, İstanbul, 1995, s. 237-251.
- Baltacı, Cahit, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler*, 2002, c. XI, s. 446-462.
- Baysun, M. Cavid, "Osmanlı Devri Medreseleri", *İslâm Ansiklopedisi*, 1979, c. VIII, ("Mescid" mad. eki), s. 71-77.
- Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1984.
- Bingöl, Abdulkuddûs, "Osmanlı Dnyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi", *Osmanlı Dnyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, 12-15 Nisan 1999, Tebliğler*, İstanbul, 2001, s. 63-73.
- Cevad, "Medrese Tahsilinde Gaye -1-", *Sebilürreşad*, 1920, c. XVIII, sy. 459, s. 202-204.
- Cevad, "Medrese Tahsilinde Gaye -2-", *Sebilürreşad*, 1920, c. XVIII, sy. 461, s. 220-222.
- Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınufı*, İstanbul, 2004.
- Cihan, Ahmet, "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", *Osmanlı*, 2002, c. V, s. 176-186.
- Çadırcı, Musa, "Cevdet Paşa'nın Medreselerle İlgili Görüşleri", *Ahmet Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara, 1997, s. 79-84.
- Çelebi, İlyas, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri", *Osmanlı*, 1999, c. V, s. 168-175.
- Çerçi, Faris, "Gelibolulu Mustafa Âli'nin Kühnü'l-Ahbâr'ına Göre Osmanlı Devletinin Yükselme Devrinde (1566-1595) Eğitimciler ve Eğitim Kurumları", *Osmanlı Dnyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, 12-15 Nisan 1999, Tebliğler*, İstanbul, 2001, s. 75-87.
- Dalsar, Fahri, "Bugünkü Üniversitenin Ashı Olan Medreselerde Tahsil Nasıl Yapılırdı", *Nilüfer*, 1945, sy. 51, s. 15-16.
- Dalsar, Fahri, "Eski Kitaplar ve Yazarları (Eski Devirlerde Bir Öğretmen Nasıl Yetiştirirdi?)", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Aralık 1981, sy. 12.
- Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisin Kadrosu ve Medaris Kanunu ve Nizamnamesi*, (Birlikte ciltlenmiş: *Medresetü'l-kudat Nizamnamesi*), İstanbul, 1338-1340.
- Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi: Nizamname-Ders Cedveli-Suret-i Tedris ve Kitaplar-Talimatname*, İstanbul, 1330-1333.
- Demiralp, Yekta, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ankara, 1999.
- Dođan, Recai, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi-Öğretimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, 1998, sy. 38, s. 410-435.
- Emin Bey, "Tarihçe-i Tarık-i Tedris", *İlimiye Sâlnâmesi*, İstanbul, 1334, s. 642-651.

- Er, Hamit, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri*, İstanbul, 2003.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi I-V*, İstanbul, 1977 (I. Baskı 1939).
- Ergün, Mustafa, "Medrese Ders Programlarının Ana Konuları", *Yeni Adam*, 1978, sy. 926, 927.
- Ergün, Mustafa, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1982, c. XXX, sy. 1-2, s. 59-89.
- Ergün, Mustafa, "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi – 1 : Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1996.
- Ezherli, İhsan, "Osmanlı Medreseleri ve Eğitim Metodları", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1968, c. VII, sy. 70-71, s. 64-67.
- Eşrefzâde Mehmet Şevketî, *Medaris-i İslamiye Islahat Programı*, İstanbul, 1913.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Osmanlı Düşünce Geleneği'nde 'Siyasi Metin' Olarak Kelam Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2003, c. I, sy. 2, s. 379-398.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Osmanlı Felsefe-Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2003, sy. 14, s. 1-66.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Türk Felsefe-Bilim Tarihi'nin Seyir Defteri (Bir Önsöz)", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2005, sy. 18, s. 1-57.
- Fazlıoğlu, İhsan, "The Samarqand Mathematical-Astronomical School: A Basis for Ottoman Philosophy and Science", *Journal for the History of Arabic Science*, 2008, sy. 14, s. 3-68.
- Fazlıoğlu, Şükran, "Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2003, sy. 1, s. 97-110.
- Fazlıoğlu, Şükran, "Nebî Efendi-zâde'nin *Kasîde fî el-kutub el-meşhûre fî el-ulûm*'una Göre Bir Medrese Ders Talebesinin Ders ve Kitap Haritası", *Kutadgubilig*, 2003, sy. 3, s. 191-221.
- Fazlıoğlu, Şükran, "Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2005, sy. 18, s. 115-173.
- Ferrard, Christopher, "The Development of an Ottoman Rhetoric up to 1882 the Medrese Tradition", *Osmanlı Araştırmaları*, 1982, sy. 3, s. 162-188.
- Fleischer, Cornell, "Scribal Training and Medrese Education in the Sixteenth-century Ottoman Empire", *Turkish Studies Association Bulletin*, 1984, c. VIII, sy. 1, s. 27-29.
- Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Darülhadislerin Yeri*, Ankara: TTK, 1997.
- Gülle, Sıtkı, "Arap Edebiyatında 'Makame' ve el-Hariri'nin Osmanlı Medreselerinde Yüksek Arapça Öğretimi Çerçevesinde Okutulan el-Makâmât'ı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, sy. 2, s. 179-201.
- Günay, Vehbi, "Bergama Yeşil (Yeni) Medrese ve 11 Numaralı Şer'îye Sicilinde Yer Alan Kitaplar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1998, sy. 8, s. 209-230.

- H. Fevzi, "Makalat: Talebe-i Ulumun Őikayeti, Medreselerin Ahvalı", *Sebilürreşad*, 1912, c. II - IX, sy. 31-213, s. 89-90.
- H. Fevzi, "Terbiye ve Talim: Medresetü'l-Vaizin", *Sebilürreşad*, 1914, c. XI, sy. 273, s. 173-174.
- Hafız Mehmed Hilmi, "Terbiye ve Talim: Müderrisinde Hareket-i Fikriyye: Medaris Meselesi", *Sebilürreşad*, 1913, c. X, sy. 251; s. 297-298; c. X, sy. 253, s. 346-347.
- Hasan Hikmet, "Derecat-ı Tahsiliyede Mektep Medrese Farkı", *Sebilürreşad*, 1923, c. XXI, sy. 536-537, s. 125-127.
- Hazer, Dursun, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniv. Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, c. I, sy. 1, s. 272-284.
- Hızlı, Mefail, "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, c. II, sy. 2, s. 273-281.
- Hızlı, Mefail, "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", *Milli Kültür*, 1988, sy. 60, s. 34-38.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlılarda İlk Medreseler, İlk Müderrisler", *Milli Kültür*, 1991, sy. 88, s. 27-31.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Bozulma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, c. VI, sy. 6, s. 71-82.
- Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa, 1997.
- Hızlı, Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul, 1998.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Dönemi Bursa'sında Eğitim-Öğretim Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, c. VII, sy. 7, s. 183-191.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Eğitim-Öğretim Tarihi Konusunda Önemli Bir Kaynak: 'Müderrisîn Vezâîfî'", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, c. VIII, sy. 8, s. 97-133.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", *Türkler*, 2002, c. XI, s. 426-435.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, c. XVII, sy. 1, s. 25-46.
- "İslah-ı Medaris Nizamnamesi", *İlmiye Salnamesi*, İstanbul, 1334.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 335-396.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Fâtih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi! Tarih Yazıcılığı Bakımından Tenkit ve Değerlendirme Denemesi", *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna*, İstanbul, 1996, s. 39-84; [*İstanbul Armağanı 1, Fetih ve Fatih*, İstanbul, 1995, s. 105-136].
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, 1998, c. II, s. 223-361.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965)", *Belleten*, 2000, c. LXIV, sy. 240, s. 541-582.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *Belleten*, 2002, c. LXVI, sy. 247, s. 849-904.

- İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi", *Türkler*, 2002, c. XI, s. 155-174.
- İnalçık, Halil, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, Londra, 1973. Türkçe çevirisi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ 1300-1600*, Ruşen Sezer (çev.), İstanbul, 2003.
- İpşirli, Mehmet, "Fatih Medreseleri", *Tarih ve Medeniyet*, 1994, sy. 3, s. 26-29.
- İpşirli, Mehmet, "İlmiye Teşkilâtı", E. İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1994, c. I, s. 247-279.
- İpşirli, Mehmet, "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar)", *Osmanlı Araştırmaları*, 1988, sy. 7-8, s. 273-277.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim I-II*, İstanbul, 1997.
- Karacabey, Salih, "XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992, c. IV, sy. 4, s. 227-235.
- Karacabey, Salih, "Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi'nde Hadis Öğretimi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, c. VIII, sy. 8, s. 149-179.
- Katip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyârî'l-Ehakk*, O. Ş. Gökyay (haz.), İstanbul, 1980.
- Kayacık, Ahmet, "Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi Üzerine", *İslamiyat*, 1999, c. II, sy. 4, s. 111-121.
- Kütükoğlu, Mübahat, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1977, sy. 7-8, s. 277-393.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Dârülhilâfeti'l-Âliyye Medresesi ve Kuruluş Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1978, c. VII, s. 1-2, s. 1-212.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Dârülhilâfeti'l-Âliyye Medresesi", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1999, c. VIII, s. 507-508.
- Lekesiz, Hulûsi, "Osmanlı İlmiye Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu*, 1991, c. XI, sy. 49, s. 21-31.
- Muallim Cevdet, *Mektep ve Medrese*, E. Erüz (haz.), İstanbul, 1978.
- Ortaylı, İlber, "18. Yüzyılda İlmiye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", *ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-1980, Özel Sayı), 1981, s. 155-159.
- Ötügen, Yıldız, "Orhan Gazi (1326-1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1978, sy. 9, (A. L. Gabriel Özel Sayısı), s. 337-371.
- Özyılmaz, Ömer, "Medreselerin Bozulma Sebepleri ve Bunların Islahı Yönünde Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, c. V, sy. 5, s. 133-150.
- Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları : Manzume-i Tertib-i Ulum, Tertibu'l-Ulum, Kaside fi'l-Kütübi'l-Meşhure fi'l-Ulum, Kevakib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulum İsimli Eserine Göre XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda*, Ankara, 2001.

- Parladır, Selahattin, "Medrese Hakkında Pedagojik Bir Değerlendirme", *Dokuz Eylöl Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, 1987, sy. 4, s. 151-182.
- Parmaksızoğlu, İsmet, "Medrese", *Türk Ansiklopedisi*, 1976, c. XXIII, s. 370-372.
- Rami, Sait, *Medrese Hayatı*, Ankara, 1979.
- Repp, Richard, "Same Observation on the Development of the Otoman Learned Hierarchy, Scholars, Saints and Sufis", *Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, Nikki R. Keddie (ed.), Berkeley, 1972, s. 17-32.
- Repp, Richard, *The Müfti of Istanbul, A Study in the Development of the Otoman Learned Hierarchy*, Londra, 1986.
- Robinson, Francis, "Ottoman-Safawids-Mughals: Shared Knowledge and Connective Systems", *Journal of Islamic Studies*, 1997, c. VIII, sy. 2, s. 151-184.
- Sabra, A. "Science and Philosophy in Medieval Islamic Theology, the Evidence of the Fourteenth Century", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, 1994, sy. 9, s. 1-42.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1994.
- Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul, 1997.
- Sarıkaya, Yaşar, "Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, 12-15 Nisan 1999, Tebliğler*, İstanbul, 2001, s. 145-158.
- Sarıkaya, Yaşar, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1999, sy. 3, s. 23-29.
- Sayılı, Aydın, *Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim: Medrese*, Recep Duran (çev.), 2002.
- Şanal, Mustafa, "Eşrefzâde Mehmet Şevketi'nin Medrese Talebelerinin Durumlarına İlişkin Görüşleri ve Çözüm Önerileri", *Milli Eğitim Dergisi*, 2000, sy. 148.
- Şanal, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, c. XIV, sy. 1, s. 149-168.
- Şeker, Mehmet, "Gelibolulu Mustafa Âli'ye Göre Osmanlı İlimiye Sınıfı", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, 12-15 Nisan 1999, Tebliğler*, İstanbul, 2001, s. 267-283.
- Şeşen, Ramazan, "Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi", *Studies on Turkish-Arab Relation Annual 1986*, Foundation for Studies on Turkish-Arab Relations (TAİV-İstanbul), s. 267-268.
- Taşköprölüzâde, Ahmed İsamüddin, *Mevzûâtu'l-Ulüm*, I-II, İstanbul, 1313.
- Taşköprölüzâde, Ahmed İsamüddin, *Miftâhu's-Sa'âde ve Mısbâhu's-Siyâde*, I-II-III, Haydarâbâd, 1328.
- Tekeli, İlhan ve S. İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Doğuşu ve Gelişimi*, Ankara, 1993.
- Tekindağ, Şehabettin, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 1973, s. 3-54.

- Tuş, Muhittin, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinde Talebelerin Eğitim Anlayışları Üzerine Bazı Gözlemler", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü X. Milli Türkoloji Kongresi*.
- Unan, Fahri, "Fâtih Külliyesi Dâruşşifâsı ve Tıp Öğretimi Meselesi", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun, 1993.
- Unan, Fahri, "Official Ottoman Ideology and its Science Institutions in the XV and XVIth Centuries: Fâtih Medresesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1997, sy. 29, s. 207-215.
- Unan, Fahri, "Taşköprülüzâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın İlim ve Âlim Anlayışı", *Osmanlı Araştırmaları*, 1997, s. 149-264.
- Unan, Fahri, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Osmanlı*, c. 5, s. 140-160.
- Unan, Fahri, "Osmanlı Medreselerinde Din Eğitimi", *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi Sempozyumu (4-6 Aralık 1998-İzmir)*, Ankara, 1999, s. 181-193.
- Unan, Fahri, "Osmanlı Medreselerinde İlmî Verimi ve İlim Anlayışını Etkileyen Âmil-ler", *Türkiye Günlüğü*, 1999, sy. 58, s. 95-105.
- Unan, Fahri, "Bir Âlimin Hayat Hikâyesi ve Klâsik Osmanlı Eğitim Sistemi Üzerine", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1999, s. 380-383.
- Unan, Fahri, "The Ottoman Ulema: Their Understanding of Knowledge and Scholarly Contributions", *The Turks 3, Ottomans*, H. Celal Güzel, C. Cem Oğuz ve Osman Karatay (eds.), Ankara, 2002, s. 841-850.
- Unan, Fahri, "Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İlmî Verim", *Türkler*, Ankara, 2002, c. XI, s. 436-445.
- Unan, Fahri, "Bir XIV. Yüzyıl Yazarının Kaleminden Çağın İlim ve Âlim Anlayışı", *Koomduk İlimler Jurnalı [Sosyal Bilimler Dergisi]*, 2002, sy. 3, s. 359-381.
- Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara, 2003.
- Unan, Fahri, "Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İlmî Verim", *Koomduk İlim-der Jurnalı / Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, sy. 5, s. 14-33.
- Unan, Fahri, "Medreseler ve Osmanlı Merkezî Yönetimi", *Koomduk İlimler Jurnalı / Sosyal Bilimler Dergisi*, 2004, sy. 9, s. 1-7.
- Unan, Fahri, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Eğitim", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurluğu - 1*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2006, s. 389-399.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1988 (1965).
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara, 1964.
- Ülken, Hilmi Ziya, "İslamda Akademiler ve Medreseler", *Eğitim Hareketleri*, 1961, c. VII, sy. 78, s. 12-22.
- Ünver, Süheyl, "Süleymaniye Külliyesinde Dâruşşifâ - Tıp Medresesi ve Dâru'l-akâki-re Dâir", *Vakıflar Dergisi*, 1942, sy. 2, s. 195-208.
- Ünver, Süheyl, *Fâtih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul, 1946.
- Yaltkaya, M. Şerefettin, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s. 463-467.
- Yakupoğlu, Kenan, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, İstanbul, 2006.

- Yazıcı, Nesimi, "Osmanlı Son Dönem Medreselerinde Fen Bilimlerinin Tedrisâtı Konusunda Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sy. 38, s. 109-122.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1980, sy. 4, s. 273-283.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, "XV. ve XVII. Yüzyıllarda Kelâm Eğitiminin Tenkidi", *İİED*, 1980, sy. 4, s. 285-295.
- Yeniçay, Fahir, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Fizik Tedrisâtı Hakkında Bir Taslak", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s. 485-591.
- Yıldırım, Selahattin, *Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârulhadisi ve Müderrisleri*, İstanbul, 2001.
- Yormaz, Abdullah, "Muhalef bir Metin Nasıl Okunur: Osmanlı Medreseleri'nde Hidayetü'l-Hikme", *Divan: İlmî Araştırmalar*, 2005, sy. 18, s. 175-192.
- Zengin, Zeki Salih, "Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi*, 1997, sy. 26, s. 401-409.
- Zengin, Zeki Salih, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)", Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Zengin, Zeki Salih, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılar'da Medreselerin İslahı Çalışmaları", *Diyanet İlmî Dergi*, 1998, c. XXXIV, sy. 2, s. 43-52.
- Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara, 2002.
- Zengin, Zeki Salih, "Kurtuluş Savaşı Döneminde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi - Religious Education and Madrasas in Turkey During the Independent War and the Beginning of Republic", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, c. XLIII, sy. 2, s. 277-313.
- Zengin, Zeki Salih, "Kurtuluş Savaşı Döneminde Medrese Öğretim Programları ile Ders İçeriklerinin Düzenlenmesi Çalışmaları ve Din Eğitimi - Activities for the Formation of the Contents of the Lessons Curriculums at Madrasas During the Independence War and Religious Educations", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. XLIV, sy. 1, s. 187-226.
- Zilfi, Madeline C., "The Diary of a Müderris: A New Source for Ottoman Biography", *Journal of Turkish Studies*, 1977, sy. 1, s. 157-173.
- Zorlu, Tuncay, "Süleymaniye Tıp Medresesi I", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2002, c. III, sy. 2, s. 79-122.
- Zorlu, Tuncay, "Süleymaniye Tıp Medresesi II", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2002, c. IV, sy. 1, s. 65-97.

Studies on the Ottoman Medrese Curriculum

Şükran FAZLIOĞLU

Abstract

Although many variables, especially the political authorities, are to be taken into account, it should be accepted that the curricula of the medreses were determined by scholars ('ulam,) in the Islamic civilization. As a matter of fact the curricula were based on the proportional reconciliation between politics and knowledge, in other words edict (ferm,n) and judicial decree (fetw,). In this context, it can be said that in the Ottoman period, which was a natural continuity of Islamic civilization, there were loose curricula, and their main lines have been determined by the state and then with some revisions arranged in the medreses.

To analyse the Ottoman medrese curricula that have these criteria, first of all we needed to study all the old and new sources which give us information about them: Texts in various fields of study as well as their commentaries and glosses, autobiographical notes, travel accounts, medrese certifications, deeds of endowments (ewk,f) and so on. But for an accurate result, each piece of information obtained from these sources should be related to its restricted time and place.

Keywords: Ottoman medreses, curriculums in Ottoman medreses, curriculum.

Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?

Şükran FAZLIOĞLU

Özet

İslam medeniyetinde, başta siyasî otorite olmak üzere pek çok değişkeni dikkate almakla birlikte, daha çok ilim kamuoyunun (ulema) belirlediği bir müfredat anlayışından söz edilebilir. Aslında İslam medeniyetinde medreselerdeki müfredat büyük oranda *siyaset* ile *ilimin*, *ferman* ile *fetvanın* uzlaşmasına dayanmaktadır. Bu çerçevede İslam medeniyetinin doğal bir devamı olan Osmanlı döneminde de medreselerin devlet tarafından ana hatları belirlenen, süreç içerisinde de gözden geçirilen, gevşek bir müfredatının bulunduğu söylenebilir.

Bu özellikleri haiz Osmanlı müfredat programlarının tahlili, her şeyden önce bu konuda bilgi veren eski ve yeni çalışmaların birlikte ele alınmasını zorunlu kılar: Telif eserlerden şerhlere, haşiyelere; otobiyografilerden seyahatnamelere; icazetnamelerden vakfiyelere; müfredat üzerine kaleme alınmış kaynakların incelenmesi gerekir. Ancak tüm bu çalışmalarda dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, klasik çerçevenin kendi döneminin bilgi anlayışı içerisinde kalınarak idrak edilmesidir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı medreseleri, medrese ders programları, müfredat.

